

po studenckiej rewolucji z maja 1968 roku. Punktem wyjścia dla tego przedsięwzięcia była konfrontacja z pojawieniem się nowych ruchów społecznych, osadzonych silnie w instytucjach systemu szkolnictwa. Chociaż nigdy nie udało się ukończyć tego przedsięwzięcia badawczego, Althusser zdołał przygotować (również nieukończony) rękopis, zawierający systematyczną analizę mechanizmów reprodukcji kapitalizmu – w 1995 roku został on opublikowany właśnie jako *Sur la reproduction*.

Bezpośrednim tematem poruszonym w *On the Reproduction...* jest kwestia trwania kapitalistycznej formacji społecznej, jednak książka ta porusza wiele innych wątków. Liczne spośród nich stanowią rozwinięcie szkicowych uwag zaprezentowanych w jednym z najlepiej znanych tekstów Althussera *Ideologia i aparaty ideologiczne państwa* (jest to bowiem przeredagowana wersja ostatniego rozdziału omawianej tu pracy). W *On the Reproduction* Althusser stara się między innymi wyjaśnić rozróżnienie pomiędzy przemocą aparatu państwa, narzucającą określony kształt stosunków społecznych, a naturalizującym tę przemoc dyskursem ideologicznym, w ramach którego klasowa dominacja uzyskuje status oczywistości. Ważnym przewijającym się przez książkę wątkiem jest też pytanie o charakter walki klasowej prowadzonej w poszczególnych obszarach społeczeństwa kapitalistycznego. W tym kontekście Althussera interesuje przede wszystkim związek między walką na poziomie ekonomicznym prowadzoną przez pracowników a polityczną oraz ideologiczną walką toczącą się w obrębie instytucji gwarantujących reprodukcję stosunków wyzysku.

Jednak *On the Reproduction...* nie jest zwykłą marksistowską opowieścią o trwaniu trawionego sprzecznościami kapitalizmu. Althusser rozpoczyna swoje dociekania od pytania o status filozofii marksistowskiej, a wręcz filozofii w ogóle. Zgodnie z jego własnymi deklaracjami cała analiza mechanizmów reprodukcji – przeprowadzana na kartach tej książki w sposób wybitnie systematyczny – stanowi jedynie wstęp do odpowiedzi na to pytanie.

Jest coś fascynującego w konsekwencji, z jaką Althusser przez całe swoje życie starał się wyjaśnić możliwość istnienia czegoś tak sprzecznego, jak marksistowska pozycja w ramach dyskursu filozoficznego. Sprzeczność zawarta w sformułowaniu „filozofia marksistowska” okazała się wręcz jednym z najbardziej produktywnych czynników organizujących jego myślenie – nie tylko *Czytanie Kapitału* czy omawiana tutaj praca powstały w wyniku konfrontacji z tym pytaniem. Praktycznie każde zdanie, jakie wyszło spod ręki Althussera jest w ten lub inny sposób wyrazem politycznej walki prowadzonej z marksistowskich pozycji na terenie filozofii.

Wszechobecność tej problematyki w piśarstwie Althussera sprawia, że bardzo łatwo jest przejść nad nią do porządku dziennego, uznając ją za szczególny rys jego myślenia albo pozbawioną teoretycznego znaczenia fiksję. Jednak wydana niemal równocześnie z angielskim przekładem *On the Reproduction* inna jego książka (będąca w zasadzie podręcznikiem filozofii) pokazuje, że filozofia jest dla Althussera czymś znacznie więcej niż tylko manierą.

Książką, o której mowa, jest *L'initiation à la philosophie pour les non-philosophes* – opublikowana po raz pierwszy dopiero w ubiegłym roku, może być traktowana (jak słusznie zauważa jej wydawca, wspomniany już G.M. Goshgarian) jako drugi tom *Sur la reproduction*. Bardzo precyzyjnie sytuuje ona filozofię w stosunku do aparatów i urządzeń reprodukcji stosunków społecznych – za chwilę do niej wrócimy.

W *On the Reproduction* Althusser nie zatrzymuje się zbyt długo przy zagadnieniach ogólnofilozoficznych. Szybko przechodzi do wyjaśnienia pojęcia sposobu produkcji jako jednośc sił wytwórczych i społecznych stosunków produkcji (rozdziały 2–3). Stara się także wskazać (nie po raz pierwszy zresztą – robił to już w *Czytaniu Kapitału*) na ograniczenia metafory bazy i nadbudowy, proponując jej *teoretyczne* (a nie jedynie opisowe) wyjaśnienie (rozdział 4). Te wstępne uwagi pozwalają mu swobodnie przejść do zagadnienia warunków reprodukcji danego sposobu produkcji i szczegółowej analizy elementów nadbudowy (rozdział 5; tutaj na uwagę zasługuje zwłaszcza brawurowa interpretacja aparatu prawnego rozpatrywanego z perspektywy swego pozaprawnego zewnątrz). Te rozważania skłaniają Althussera do szerszego przedyskutowania tezy o państwowym charakterze aparatów ideologicznych (rozdziały 6–8). Następnie powraca on do pytania o reprodukcję stosunków produkcji (9–10). Dopiero pod koniec tego – zaskakująco systematycznego jak na nieukończone dzieło – wywodu Althusser podejmuje kwestię ideologii jako zespołu aparatów naturalizujących wyzysk, w których niemniej toczy się nieprzerwana walka, decydująca o ich względnej autonomii w stosunku do całego systemu aparatów (rozdziały 11–12 a także dwa dodatki, w tym przedruk pierwszej wersji tekstu o ideologii).

Taki układ książki sprawia, że możliwe są co najmniej trzy strategie czytelnicze, dające różne efekty w zderzeniu z tematem reprodukcji.

I. Filozofia jako pole walki

W pochodzącym z końca lat sześćdziesiątych dwudziestego wieku wywiadzie dla włoskiego pisma *L'Unita* Althusser (zob. Althusser 2001)

wskazał na interesującą sprzeczność wpisaną w bycie komunistą i filozofem – zwłaszcza filozofem akademickim. Według Althussera filozofia jako dyscyplina akademicka, jako aparat albo urządzenie, funkcjonuje niczym maszyna korygująca wewnętrzne sprzeczności systemu społecznego wynikające z dominacji danej klasy – innymi słowy, stanowi ona szczególnie przypadek dyskursu wiedzy-władzy. Być marksistą w filozofii oznacza zatem zajęcie stanowiska zmierzającego do demontażu tak rozumianego pola intelektualnej spekulacji. Takie podejście wymaga jednak wpisania dyskursu filozoficznego w szerszy kontekst historycznego rozwoju formacji społecznych, a także innych obszarów praktyki, w ramach których dominacja danej klasy przejawia się wedle odrębnych porządków (dominacja na poziomie ideologicznym, ekonomicznym czy politycznymi przybiera różne, często wzajem sprzeczne formy). W ten właśnie sposób Althusser otwiera *On the Reproduction...*, tłumacząc, że teoria reprodukcji kapitalizmu jest niezbędna do wyjaśnienia na czym właściwie miałyby polegać praktyka filozoficzna oparta na przesłankach materializmu historycznego. W omawianej tu książce nie udaje mu się udzielić odpowiedzi na to pytanie, jednak przygotowywana mniej więcej w tym samym czasie praca *L'initiation a la philosophie* (Althusser 2014b) skutecznie podejmuje ten temat. W znacznym uproszczeniu, według Althussera, unifikująca funkcja filozofii polega na konceptualnym zniesieniu materialnych sprzeczności związanych z tym, że panowanie klasowe jest stosunkiem siły, którego konkretne, historyczne przejawy są zawsze wynikiem walki klasowej¹. Marksistowską pozycję w tak rozumianym dyskursie filozoficznym cechuje dążenie do podważenia samego usytuowania filozofii jako dyskursu systematyzującego sprzeczne formy panowania klasowego i wypracowanie pojęciowej jedności pomiędzy walkami toczonymi na poziomie ekonomicznym, ideologicznym i politycznym (zob. Althusser 2014b, 355–359) – z których każda cechuje się własną dynamiką i logiką. Tak rozumiana praktyka filozoficzna ma z definicji bojowy charakter i jest bezprzedmiotowa w oderwaniu od prób przekształcenia politycznych i ideologicznych aparatów państwa, jak i samych społecznych stosunków produkcji. W tym znaczeniu filozofia okazuje się być rzeczywistą praktyką teoretyczną. Z tego samego względu Althusser broni filozofii jako odrębnego i realnie istniejącego pola, w którego ramach trzeba dopiero przejąć i przekształcić zastane pojęcia i praktyki dyskursywne:

1 Warto zauważyć, że Althusser prezentuje tutaj inne stanowisko niż to, które pojawia się jeszcze w *Czytaniu Kapitału*, gdzie sytuuje on ideologię i filozofię na dwóch przeciwstawnych biegunach, przypisując drugiej z wymienionych status czysto naukowy.

Narzucając zasady swej walki, [nowa filozofia] może zmylić przeciwnika, odrzucając większość tradycyjnych zasad, jako służących wyłącznie panowaniu klasy znajdującej się u władzy: na przykład, zasada „systemu”, ale również inne, zasada Prawdy, Sensu, Celu, czy Gwarancji itd. W skrócie: przejmując inicjatywę, musi ona narzucić swemu przeciwnikowi ową praktykę filozoficzną (Althusser 2014b, 375).

Jeśli więc Althusser zaczyna analizę mechanizmów reprodukcji od pytania o filozofię, to dlatego, że z jego perspektywy oznacza to wyjście od punktu pozwalającego uchwycić współzależność walk i aktów oporu podejmowanych na różnych poziomach, czy też w różnych segmentach kapitalistycznej formacji społecznej.

II. Ideologiczna reprodukcja warunków produkcji

Słynny tekst Althussera *Ideologia i aparaty ideologiczne państwa* (Althusser 2006), jest przeredagowaną wersją końcowego rozdziału książki. Nie ma więc nic dziwnego w tym, że przedstawiona w nim argumentacja opiera się w znacznej części na ustaleniach Althussera przedstawionych we wcześniejszych jej rozdziałach. W tym miejscu warto zaznaczyć, że bardzo cennym poznawczo elementem *On the Reproduction....* jest przedmowa Balibara, przygotowana początkowo z okazji ukazania się hebrajskiego przekładu tekstu o ideologii (zob. Althusser 2014a) Balibar z niemal kronikarską skrupulatnością przywraca właściwe proporcje pomiędzy przyczynami, które skłoniły Althussera do podjęcia tematu reprodukcji a koncepcją aparatów ideologicznych, będącą jedynie elementem szerszego przedsięwzięcia.

Osadzenie Althusseriańskiej koncepcji ideologii w kontekście teorii reprodukcji pozwala również odczarować jeden z jego kluczowych motywów – krytykę podmiotu. Pojęcie podmiotu, choć ważne, wcale nie odgrywa kluczowej roli w Althusseriańskiej teorii ideologii, a jego faktyczne znaczenie jest wtórne względem kluczowego mechanizmu aparatów ideologicznych, czyli reprodukcji warunków produkcji². Innymi słowy teoria ideologii nie dotyczy interpelacji jednostek do tego, aby stały się podmiotami, lecz gwarancji trwania społecznych warunków kapitalistycznego sposobu produkcji.

2 To prawda, że Althusser rozpoczyna swój tekst o *Ideologii* wyraźną kontekstualizacją wyjaśniającą rolę ideologii w porządku reprodukcji warunków produkcji. Jednak prawdą jest również to, że ten fragment tekstu jest na ogół ignorowany, a główna recepcja jego tekstu opiera się na rekonstrukcji jego krytyki podmiotu.

On the Reproduction... rzuca również więcej światła na rozróżnienie pomiędzy aparatem represji i aparatami ideologicznymi. Nacisk, jaki Althusser położył na oddzielenie od siebie represji i ideologii, stał się zarzewiem szerszej dyskusji, toczonej głównie w kontekście Foucaultowskiego pojęcia wiedzy-władzy. Althusser wprowadza do swojej analizy mechanizmów reprodukcji pojęcie represji, polemizując z antyautorytarnym dyskursem skoncentrowanym na analizie stosunków władzy, nie zaś na podziale pracy i stosunkach produkcji³. Głównym problemem, wiążącym się z rozróżnieniem na represję i ideologię, jest jego abstrakcyjny charakter – sam autor *W imię Marksa* przyznaje wszak, że zarówno aparat represji, jak i aparaty ideologiczne posiadają zarówno element represyjny, jak i ideologiczny. Jednak w *On the Reproduction* pojawia się rozwinięcie tego wątku – tak ideologia, jak i represja są funkcją wyzysku, stanowiącego podstawową formę relacji łączącej siły wytwórcze i siłę roboczą.

Wszystko, co rozgrywa się w kapitalistycznej formacji społecznej – pisze Althusser – włączając w to towarzyszące jej formy państwowej represji, jest *zakorzenione w materialnej podstawie kapitalistycznych stosunków produkcji, która sama jest podporządkowana wyzyskowi, czyli wytwarzaniu kapitału na skalę rozszerzoną* (Althusser 2014a, 32).

Obydwa rozróżnienia – pomiędzy wyzyskiem i represją oraz pomiędzy represją i ideologią – pozwalają usytuować pojęcie zinterpelowanego podmiotu we właściwym miejscu. Z jednej strony wyzysk określa stosunek pomiędzy środkami produkcji a siłą roboczą (Althusser 2014a, 29–30), w tym znaczeniu wyzysk jest po prostu inną nazwą kapitalistycznych stosunków produkcji i wymaga represji w celu zabezpieczenia tych stosunków (dokładnie z tego powodu zarówno państwo, jak i prawo stanowią dla Althussera część aparatu represji). Z drugiej strony ideologia nie jest po prostu bardziej subtelną formą przemocy („policjantem siedzącym w naszej głowie”) ani tym bardziej kłamstwem (tzn. pewną formą przemocy propozycjonalnej). Ideologia jest przede wszystkim zespołem materialnych praktyk, poprzez które dokonuje się subiektywne

3 Warto zauważyć, że bardzo podobną (choć przeprowadzoną z innych pozycji) krytykę zaproponowała Gayatri Spivak w swoim słynnym tekście *Czy podporządkowani inni potrafią przemówić* (Spivak 2011). Warto zauważyć, że Spivak przywołuje co prawda *Ideologię i aparaty ideologiczne państwa*, jednak jej krytyka abstrahująca od globalnego podziału pracy i stosunków wyzysku teorii władzy i pragnienia została sformułowana jeszcze przed publikacją *Sur la reproduction* (tekst Spivak ukazał się w 1992 roku, podczas gdy *Sur la reproduction* ukazała się dopiero w roku 1995).

(i w tym sensie upodmiotawiające) rozpoznanie „konieczności”, „oczywistości” i „naturalnego charakteru” danych stosunków wyzysku (danych, tzn. historycznych i narzuconych przez dominujące klasowe stosunki produkcji konstytutywne dla kapitalistycznego sposobu produkcji). W szerszej perspektywie jest ona systemem praktyk i aparatów społecznych gwarantujących trwanie stosunków wyzysku.

III. Walka klas we wszystkich swych odmianach

Zarzut Pierre’a Bourdieu, zgodnie z którym Althusseriańskie pojęcie Aparatu Ideologicznego jest „trojańskim koniem pesymistycznego funkcjonalizmu” pokazuje, jak wiele traci na jasności esej Althussera, gdy czytany jest w oderwaniu od jego teorii reprodukcji. Odpowiedź autora na tę krytykę polega na wskazaniu centralnej roli, jaką pełni walka klas w kształtowaniu się aparatów ideologicznych. Jak przekonuje on w końcowych partiach swej książki,

dominująca ideologia, która istnieje w złożonym systemie Ideologicznych Aparatów Państwa, jest rezultatem długiej i bardzo ciężkiej walki klasowej, poprzez którą burżuazja (na przykład) może zrealizować swoje cele pod podwójnym warunkiem, zgodnie z którym walczy ona *równocześnie* przeciwko starej dominującej ideologii, żyjącej w starych aparatach oraz przeciw ideologii klasy wyzyskiwanej, która poszukuje swoich własnych form organizacji i walki (Althusser 2014a, 219).

Innymi słowy, reprodukcja jest dynamicznym procesem, którego głównym *skutkiem* (a nie funkcją) jest reprodukcja „materialnych, politycznych i ideologicznych” warunków istnienia danej klasy jako aktualnego historycznego aktora walki klasowej. Taka perspektywa nie tylko wyklucza funkcjonalistyczne rozumienia ideologicznych aparatów państwa, ale wprowadza również możliwość wyrażenia znacznie bardziej złożonego rozumienia walki klasowej, jako że zarówno aparaty ideologiczne, jak i aparat represji są równocześnie jej skutkiem oraz medium. Chociaż może to być mniej oczywiste w przypadku aparatu represji (jako że jest on przede wszystkim wyrazem klasowej dominacji), to ideologia i „ideologiczne aparaty państwa, w których ona istnieje, wprowadzają *klasy społeczne* »na scenę«: klasę dominującą i zdominowaną (...)”. Przez co Althusser rozumie, że „*walka klasowa rozwija się w formach Ideologicznych Aparatów Państwa*” (jakkolwiek, dodaje, wykracza ona dalece poza te formy). Rozstrzygająca rola, jaką Althusser przypisuje

konfliktowi klasowemu, pozwala więc czytać *On the Reproduction* jako próbę wyrażenia w kategoriach teoretycznych analiz politycznych zaproponowanych przez Lenina w *Państwie i rewolucji*. Jedną z głównych przesłanek rozwijanej przez Althussera teorii reprodukcji jest koncepcja państwa jako instytucji gwarantującej klasową dominację – w tym kontekście pytanie o mechanizm tych gwarancji ma przede wszystkim taktyczny charakter. Jako że nie ma czegoś takiego jak państwo w ogóle, lecz jedynie dany zespół aparatów, które znajdują się w konkretnej relacji do stosunków produkcji, walka klasowa nie może ograniczać się do jednej z tych sfer (tzn. nie może być walką prowadzoną wyłącznie środkami politycznymi albo wyłącznie na poziomie ekonomicznym). Co ważniejsze, walki prowadzone na różnych płaszczyznach i w obrębie różnych aparatów charakteryzują się odrębnymi logikami, różnymi porządkami czasowymi i odmienną widocznością (Althusser 2014a, 125–128). Jest to jeden z najbardziej interesujących momentów teorii reprodukcji, pozwalający Althusserowi na wypracowanie pojęcia historii, które ani nie osuwa się w deterministyczny model historycznego rozwoju, ani nie zmienia pojęcia walki klas w rozmytą i przygodną pulpę historycznej dowolności.

Althusser pisał *On the Reproduction...* w okresie niemal całkowitego rozejścia się dróg Francuskiej Partii Komunistycznej i ruchu robotniczego. Stąd też książka ta zawiera wiele polemicznych momentów dotyczących parlamentarnego wymiaru działalności rewolucyjnej. Taktyczny charakter krytyki Althussera należy rozumieć dosłownie. W latach siedemdziesiątych dwudziestego wieku toczył się zacięty bój wewnątrz FPK, którego stawką było uznanie demokracji parlamentarnej za ostateczny horyzont jej działalności. Argumentacja Althussera opierała się na tezie, zgodnie z którą państwo nie może być traktowane jako neutralna przestrzeń instytucjonalizująca – toczący się poza nią – konflikt klasowy (zob. Althusser 1994), ponieważ stanowi ono narzędzie klasowej dominacji (to z tego względu, przekonywał Althusser, lewica rewolucyjna potrzebuje swego *skrzydła* parlamentarnego).

Moment powstawania *On the Reproduction* przypada również na czas gwałtownej eksplozji napięć zakumulowanych w ramach aparatów ideologicznych w czasie „złoty lat” fordyzmu oraz zmiany materialnych warunków działania ruchu robotniczego na poziomie społecznych stosunków produkcji i walki ekonomicznej. W tym kontekście szczególnie interesująca wydaje się prowadzona szeptem (niemal wyłącznie za pośrednictwem przypisów) dyskusja z operaizmem. W licznych

dygresjach i aluzjach Althusser atakuje koncepcje fabryki społecznej, pracy niematerialnej, czy też znaczenia „składu klasowego” dla walk pracowniczych (zob. Althusser 2014a, 23). Choć nie konfrontuje się on z tymi pojęciami bezpośrednio, to jego teza dotycząca centralnego usytuowania szkolnego aparatu ideologicznego zdaje się być nie tylko reakcją na studenckie wystąpienia lat sześćdziesiątych dwudziestego wieku, lecz również próbą bardziej „ortodoksyjnej” interpretacji nowego cyklu walk klasowych, który dla takich postaci jak Negri czy Tronti wiązał się z koniecznością gruntownego przemodelowania relacji pomiędzy bazą a nadbudową.

Wykaz literatury

- Althusser Louis i Étienne Balibar. 1975. *Czytanie Kapitału*. Tłum. Wiktor Dłuski. Warszawa: PIW.
- Althusser, Louis. 1994. „Marx dans ses limites.” W *Écrits philosophiques et politiques*, t. 1. Paryż: IMEC.
- Althusser, Louis. 1995. *Sur la reproduction*. Paris: PUF.
- Althusser Louis. 2001. „Philosophy as a Revolutionary Weapon.” W *Lenin and Philosophy*. Tłum. Ben Brewster. New York: Monthly Review Press.
- Althusser Louis. 2006. „Ideologia i aparaty ideologiczne państwa.” Tłum. Andrzej Staroń. *Recykling Idei*. <http://recyklingidei.pl/althusser-ideologie-aparaty-ideologiczne-panstwa>.
- Althusser, Louis. 2014a. *On the Reproduction of Capitalism*. Tłum. G.M. Goshgarian. Londyn–New York: Verso.
- Althusser Louis. 2014b. *L'initiation à la philosophie pour les non-philosophes*. Paris: PUF.
- Anderson, Perry. 1979. *Considerations on Western Marxism*. London: Verso.
- Butler, Judith. 1993. *Bodies that Matter: On the Discursive Limits of Sex*. New York: Routledge.
- Spivak Gayatri. 2011. „Czy podporządkowani inni potrafią przemówić.” Tłum. Ewa Majewska. *Krytyka Polityczna* 24/25.
- Thompson, E.P. 1978. *The Poverty of Theory and Other Essays*. London: Merlin Press.

Mateusz Janik – filozof, tłumacz. W 2013 roku obronił pracę doktorską poświęconą ontologii politycznej Benedyka Spinozy.

Dane adresowe:

Mateusz Janik

ul. Popieluski 17b/62

01-595 Warszawa

e-mail: hawana13@gmail.com

Cytowanie:

M. Janik, *Louisa Althussera On the Reproduction of Capitalism – trzy strategie czytelnicze*, „Praktyka Teoretyczna” nr 4(14)/2014,

http://www.praktykateoretyczna.pl/PT_nr14_2014_Polityki_popkultury/17.Janik.pdf (dostęp dzień miesiąc rok)

DOI: 10.14746/prt.2014.4.17

Author: Mateusz Janik

Title: *Louis Althusser's On the Reproduction of Capitalism – Three Strategies of Reading*